

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА СТРАТЕГІЯ КЕРІВНИЦТВА УНР ЩОДО ПРОДОВЖЕННЯ АНТИБІЛЬШОВИЦЬКОЇ БОРОТЬБИ В УКРАЇНІ НА РУБЕЖІ 1920–1921 рр.

© Плазова Т.І., 2008

Висвітлено головні причини припинення бойових дій регулярною Армією УНР восени 1920 року. Також проаналізовано особливості військово-політичної стратегії керівництва УНР щодо продовження антибільшовицької боротьби після остаточної втрати території України восени 1920 року.

At this article is elucidated the main reasons of the cessation fighting actions of the regular Army UPR at autumn 1920 year. Also there are analysed the peculiarities of military strategy of leaders UPR in order to continue antibolshevik fight after final loss the Ukrainian territory at the same time.

Осмилення досвіду національного державотворення в Україні періоду 1917–1921 рр., зокрема силових методів його захисту, сьогодні викликає значне зацікавлення серед науковців, політичних та державних діячів. Особливий інтерес привертає до себе завершальний етап визвольних змагань, що припадає на 1920–1921 рр., а саме військова стратегія керівництва УНР щодо продовження збройної боротьби на теренах України. Актуальністю цієї проблеми є, безперечно, необхідність об’єктивного висвітлення історичного минулого України для виховання підрастаючого покоління. Від того, як молодь сприйматиме минуле своєї держави, які приклади, ідеї, традиції візьме для наслідування, великою мірою залежатиме майбутнє нашої країни. Особливо це стосується культивування у її середовищі національних військових традицій визвольних змагань 1917–1921 рр.

Загалом військово-політичне становище в Україні восени 1920 р. зобумовлювали три найважливіші фактори. Перший – зовнішньополітичний, пов’язаний із спробами уряду УНР включити українське питання у польсько-радянські переговори у Ризі щодо визнання Радянською Росією легітимності останнього і формального визнання незалежності УНР. Другий фактор безпосередньо впливав із першого й стосувався військово-стратегічної ситуації Армії УНР на польсько-радянському фронті і можливостей продовження боротьби українськими військами проти Червоної армії за звільнення від неї території України. Нарешті третій торкався внутрішнього становища України – наявності організованого антибільшовицького руху, спираючись на який та координуючи із ним дії, військове і державне керівництво УНР сподівалося відновити свою владу в Україні [1, с. 43].

Щодо міжнародного аспекту продовження боротьби за визволення України, то для уряду УНР він почав складатися явно не на його користь. Кампанія 1920 р. переконала польське керівництво, що взявши на себе непосильне завдання, воно ледве не спричинилося до краху власної держави. Вже у другій половині липня польські керівники виявили готовність розпочати, всупереч Варшавському договору з УНР від 21 квітня, односторонні переговори з урядом радянської Росії про перемир’я.

30 липня відбулася перша зустріч між представниками командування обох сторін, яка хоча і не дала результатів, але все ж розпочала польсько-радянський переговорний процес. Незважаючи на успіхи польських військ на антибільшовицькому фронті, восени 1920 р. Варшава вважала недоцільним наражати себе на ризик продовження війни з радянською Росією, а тому 12 жовтня погодилась на підписання у Ризі прелімінарного мирного договору, який вступав у силу з 18 жовтня 1920 р. Найгіршим для уряду УНР стало те, що польська делегація відверто розтоптала своє

зобов'язання не укласти в односторонньому порядку жодних „міжнародних умов проти України”, визнавши „незалежність”, Радянської України [2, с. 107].

Підписання прелімінарного миру з Радянською Росією 12 жовтня зобов'язувало Польщу розірвати військовий союз з УНР, що безумовно вело до неминучої поразки Української армії на фронті. Після 2 листопада польські представницькі частини були відкликані з району дислокації українських військ. Цим заходом польська сторона формально склала із себе відповідальність за подальші події на українському відтинку фронту. Виведення польських військ закінчилося 8 листопада і українські частини залишилися віч-на-віч з радянськими військами, продовжуючи ще місяць боротьбу [3, с. 88]. Розпочався останній етап її збройної боротьби, який тривав до 21 листопада 1920 р.

Після офіційного обміну ратифікаційними грамотами прелімінарного мирного договору між Росією і Польщею перед українським керівництвом постала дилема: або відмовитися від подальшої боротьби і погодитися на інтернування у Польщі, або ж шукати воєнного щастя. Було вибрано останній варіант. Більшість вітчизняних і зарубіжних дослідників, передусім польських, сходяться на думці, що продовження війни не мало перспектив. Зрештою, песимістично були налаштовані і чимало вищих державних керівників УНР. О. Ковалевський, який у 1920 р. обіймав посаду міністра земельних справ і був членом ЦК Народно-Республіканської партії, згодом писав, що під час нарад у Кам'янці-Подільському навіть в час найбільшого ентузіазму з математичною точністю передбачалася неминуча катастрофа і що вона наступить дуже скоро. Було відомо, що брак відчувається у всьому, а найбільше у зброї, набоях, амуніції. Момент катастрофи передбачало також і вище військове командування [4, с. 59].

Головний Отаман С. Петлюра вживав енергійних заходів, щоб налагодити доставку озброєння з Румунії та Німеччини. Переговори з цього питання обіцяли успіх і попередня згода була досягнута. Певні надії українське командування поклало й на генерала П. Врангеля, з яким було досягнуто принципової домовленості щодо координації бойових дій ще в серпні 1920 р. [5, с. 500].

Враховуючи усі ці фактори: координація дій з військами П. Врангеля, повстанцями, обіцяне надходження з-за кордону амуніції командування Армії УНР вирішило 2 листопада розпочати загальний наступ. Тим часом ситуація на фронті погіршувалася. В перших числах листопада 13-та радянська армія розпочала загальний наступ на війська генерала П. Врангеля.

Для обговорення політичної і військової ситуації на 7–8 листопада у Ялтушкові було скликано нараду за участю С. Петлюри, членів уряду і командування армією. Поряд із рішеннями, що стосувалися подальшої долі державного центру УНР, обговорювалися і можливі варіанти операцій на фронті. Новий контрнаступ було вирішено перенести на 11 листопада [6, с. 438]. Зважаючи на перевагу противника, українське командування основну ставку робило на раптовому сконцентрованому ударі. Однак і той шанс не був використаний через недбале забезпечення охорони таємності прийнятих рішень. Вже 9 листопада на вулицях Могилева-Подільського точилися розмови про планований український контрнаступ. Звісно, про це знало і радянське командування. Щоб випередити українську сторону, воно вирішило перебрати ініціативу, розпочавши власний контрнаступ на день раніше від українського – 10 листопада.

17 листопада у прикордонному селі Фридрихівка відбулася остання на території України нарада уряду УНР за участю С. Петлюри. Останній заявив, що ситуація на фронті є катастрофічною, а переходу польського кордону практично не уникнути. Ввечері того ж дня до Ставки Головного Отамана прибув представник Головного командування польської армії і поінформував присутніх, що в разі переходу Української армії Збруча, вона буде інтернована. Вище командування отримувало право вільного перебування і пересування територією Польщі. Заслухавши це повідомлення, нарада ухвалила „в разі необхідності” перейти на польську територію. Щоправда, на нараді піднімалося питання повторити досвід Зимового походу. Армія і частина уряду мали прорватися в тил ворога і продовжити партизанську боротьбу. Однак цей проект не був підтриманий. Через фронт прорвався лише невеликий кінний загін полковника А. Долуда, що деякий час перебував у більшовицькому тилу [7, с. 236].

19 листопада уряд УНР залишив Фридрихівку і подався на Волочиськ. Тут було прийнято остаточне рішення про перехід польського кордону. 20 листопада кордон перейшли цивільні державні інституції та почалася переправа деяких російських частин генерала Перемикіна. Близько 2-ї години ночі 21 листопада від польської сторони був отриманий дозвіл на перехід кордону. Переправа проходила між Волочиськом і Ожиговцями під сильним обстрілом ворога. Для її прикриття була виділена окрема кінна дивізія і кінний полк [6, с. 328]. У другій половині дня переправа армії закінчилася. В такий спосіб на правий берег Збруча перейшло близько 10 тис. старшин і вояків, яких відіслали до таборів інтернованих: Каліша, Александрова, Вадовіце, Стжалкова. Уряд з цивільними установами розмістився в Тарнові та Ченстохові, куди 25 листопада прибув і Симон Петлюра [8, с. 308].

Передбачаючи такий хід подій, Головне командування польських військ видало таємний наказ, яким визначало своє ставлення до тих частин Армії УНР, що перейдуть на правий берег Збруча. Відповідно до нього усі українські відділи, які перетнуть кордон, мають бути роззброєні, проте місцева польська адміністрація „повинна зустрічати їх з повною прихильністю та ввічливістю і після роззброєння трактувати не як військовополонених, а як інтернованих, пам'ятаючи, що вони недавні союзники та брати по зброї, які силою обставин змушені були перейти кордон” [9, с. 64].

Цілковита втрата території України загрожувала деморалізації армії. Маючи намір продовжувати боротьбу, С. Петлюра намагався не допустити до цього. Ще тоді, як армія перебувала на території Галичини – в околицях Тернополя, 23 листопада 1920 р. він видав наказ, яким забороняв демобілізацію відділів. Вони мали бути зосереджені „на загальних умовах інтернування в цілях організації і підготовчої праці для повернення на Україну” [10, с.152]. На переконання Головного Отамана період інтернування треба використати для реорганізації та ретельної підготовки армії до початку нової кампанії.

Отже, збереження організаційної структури і, по можливості, боєздатності армії на період її інтернування на території Польщі було одним із найважливіших завдань провідників УНР. Вони енергійно шукали шляхів виходу із ситуації, що склалася, розробляли нові концепції продовження збройної боротьби, а саме – усю увагу зосереджували на організації повстанського руху в Україні з можливістю використання регулярної армії.

Фактично, вже восени 1920 р. українське командування, враховуючи набутий досвід 1919 р., дійшло висновку, що стихійна повстанська боротьба рідко коли може досягти в кінцевому рахунку успіху. Його можна здобути узгодженими діями із своєю регулярною армією або ж запровадженням у дії партизанів планомірного загального керівництва, тобто надання партизанству характеру регулярної збройної сили з огляду на його внутрішню сутність: централізованого фахового керівництва, застосування прийомів оперативно-тактичного мистецтва.

Розпочинаючи організацію партизансько-повстанського руху в Україні, військове керівництво УНР, очевидно, було ознайомлене з теоретичними розробками цього питання, зокрема роботами вищих російських офіцерів М. Голіцина „О партизанских действиях в больших размерах, приведённых в правильную систему и применённых к действиям армий вообще и наших русских в особенности”, Ф. Гершельмана „Партизанская война”, В. Клембовського „Партизанские действия. Опыт руководства” [11, с. 17, 19, 23]. Це припущення можна обґрунтувати ретельним підходом до організації партизансько-повстанського руху в Україні, яке виявило вище військове керівництво УНР. Загалом можна стверджувати, що його ставка на партизансько-повстанський рух в Україні була найдоцільнішою. Як показує історичний досвід, для слабких держав, або тих, що опинилися на межі поразки, партизанська війна може відіграти більшу роль, ніж дії регулярних армій. Головне її завдання – організована збройна боротьба населення України для звільнення території країни від більшовицької окупації. Саме в такій ситуації опинилася УНР наприкінці 1920 р. Тут склалася низка факторів, які як сприяли розгортанню повстанського руху, так і ускладнювали його.

До перших можна віднести: існування значних організованих повстанських загонів, які добре знали терени бойових дій; співчутливе ставлення населення до повстанців; слабо забезпечений тил ворога і його велика протяжність; наявність на чолі партизанських загонів військових фахівців; достатня кількість зброї у населення, що залишилася з часів попередніх воєн, а саме – Першої світової та польсько-радянської; слабкість більшовицького адміністративного апарату на місцях.

До несприятливих чинників можна віднести такі, як розпад державного апарату УНР; переміщення за кордон керівництва збройною боротьбою проти більшовицької окупації України, що дуже утруднювало його організацію; перебування частин української регулярної армії за межами України, їх інтернування та роззброєння; матеріальне спустошення значної частини України внаслідок попередніх воєнних дій; наявність в країні великої кількості окупаційних військ і розгалуженої мережі репресивних органів, що тероризували населення.

Поразка військ УНР восени 1920 р. не мала якогось значного деморалізуючого впливу на українське населення. Річ у тім, що впродовж 1918–1920 рр. основна його маса, яка виступала із зброєю проти більшовицького режиму, зосереджувалася не у регулярних військах, а у повстанських загонах. Без сумніву він носив антибільшовицьке спрямування, але не весь стояв на засадах ідеології уряду УНР. Все ж повстанський рух, пов'язаний із боротьбою за відновлення УНР, був найбільш організованим і масовим.

З'ясування чисельності учасників повстанського та партизанського руху ускладнює багато обставин, оскільки відомості про ці таємні формування важко назвати повними: не усі вони були зафіксовані в радянських джерелах, а до уряду УНР, що перебував на території Польщі, вони не надходили. До того ж чисельність повстанських груп і партизанських загонів постійно коливалася. Причинами цього були: зміни в ставленні населення до політики радянської влади, певні тактичні та організаційні особливості загонів та їх територіальне перебування, чисельність червоноармійських сил, що дислокувалися у тому чи іншому регіоні України. Достеменно відомо, що з кінця 1920 р. для придушення опору українського повстанського руху кількість більшовицьких сил значно зростає. Згідно з поодинокими повідомленнями, зокрема зі звітом головнокомандувача більшовицькими збройними силами в Україні М. Фрунзе на Першому всеукраїнському з'їзді незаможних селян, у жовтні 1920 р. в Україні нараховувалось понад 50 загонів партизан, загальною чисельністю близько 40 000 осіб [12, с. 92].

У січні – на початку лютого 1921 р. чимало партизанських загонів та повстанських груп перейшли на території сусідніх держав – Польщі та Румунії, оскільки з боку більшовицької влади в Україні посилювались масові репресії, розстріли, переслідування повстанців тощо [13, арк. 17]. Але, незважаючи на це, опір більшовицькій владі не вщухав. Згідно з радянськими джерелами, нове піднесення руху опору спостерігається на початку 1921 р. Тільки на Київщині тоді діяло близько 100 таких загонів. За офіційними даними, наприкінці 1920 – на початку 1921 рр. лише у великих повстанських загонах налічувалось понад 100 тисяч бійців [14, с. 209]. Радянські власті доклали значних зусиль, щоб ліквідувати небезпеку розгортання повстання в Україні.

Аналізуючи розгортання партизансько-повстанського руху в Україні після переходу регулярної Української Армії за р. Збруч, слід відзначити, що наприкінці 1920 р. керівництво УНР прийшло до розуміння необхідності зміни концепції продовження подальшої боротьби. Розглядалося питання створення єдиного керуючого органу, який би володів інформацією про події в Україні. Тому в грудні 1920 року було створено Відділ повстанських організацій в складі п'яти осіб. Його очолив підполковник В. Зеєгорш [15, спр.165, арк.223]. Основними завданнями відділу стали: збір інформації про кількість партизанських загонів та повстанських груп, їх боєздатність, розміщення, маневреність, організацію бойових операцій. Окрім того, на початку 1921 р. для кращої координації дій між командуванням і військом було створено Вищу Військову Раду. Очолив її колишній професор російського Генштабу генерал-поручник Армії УНР М. Юнаков. Крім п'яти постійних членів, 16 лютого 1921 р. до неї увійшли представники від діючої армії з правом вирішального голосу, генерал-хорунжі О. Удовиченко (командир 3-ї Залізної дивізії) та Ю. Тютюнник (командир 4-ї Київської дивізії) [16, спр.15, арк.23].

Для координації роботи та організації майбутнього всеукраїнського збройного повстання у січні 1921 року при Головній Команді Армії УНР розгорнулася робота з метою створення спеціального органу, який би взяв на себе його організацію у свої руки. Наприкінці місяця С. Петлюра зібрав у Тарнові нараду за участю командирів частин Армії УНР, де було вирішено створити Український Партизансько-Повстанський Штаб (УППШ) – орган, який мав координувати

повстанську боротьбу в Україні з діяльністю еміграційного уряду УНР [15, спр.7, арк.320]. Організацію Штабу було доручено командувачу Четвертої Київської дивізії генерал-хорунжому Ю. Тютюннику.

Отже, припинення боротьби регулярними частинами Армії УНР спричинилося до вимушеної еміграції українського уряду на територію Польщі. Військова поразка розглядалася керівництвом УНР як тимчасова перерва у війні з більшовицькою Росією, яку воно планувало проводити до переможного завершення.

У зв'язку із докорінними змінами, що наступили після втрати території країни, її керівництво розробило нову концепцію боротьби. Як і раніше, головним засобом досягнення поставленої мети – відновлення УНР – розглядалася збройна боротьба. Вона повинна була поєднувати як військові акції повстанського руху на території України, так і підготовку регулярних частин, інтернованих на території Польщі та почасти Румунії до рейду в Україну. Поєднанням зусиль регулярних частин армії та повстанчих відділів передбачалося досягти успіху у звільненні території України від більшовицької влади. Підставами, що спонукали українське керівництво до такого висновку був аналіз ним ситуації, яка склалася в Україні наприкінці 1920 р.: слабкість радянського режиму, несприйняття його загалом населення, а прелімінарний Ризький мирний договір від 18 жовтня 1920 р. здавався для нього нетривким і таким, що в недалекій перспективі закінчиться вибухом чергового польсько-радянського конфлікту, який Україна використає в своїх інтересах [17, с. 78].

Разом з тим вже наприкінці 1920 року стало очевидним, що концепція орієнтації УНР на Польщу як єдиного гаранта відновлення її незалежності себе не виправдала. Остання була заслабою, щоб конкурувати на рівні з радянською Росією, до того ж в кінцевому рахунку будувала з нею свої відносини українським коштом. Тому спроба у перспективі створити у цій країні базу для підготовки звільнення України від більшовицької окупації для уряду УНР видавалася проблематичною. Однак на той час для нього по суті альтернативи не було.

1. Чорна книга України: Збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе / Упор. Федор Зубанич. - К., 1998. 2. Стахів М. Третя Советська республіка в Україні: Нариси з історії третьої воєнної інвазії Советської Росії в Україну і розвиток окупаційної системи в часі листопад 1919 – листопад 1924. - Нью-Йорк, 1968. 3. *Stepień S. Symon Petlura – życie i działalność* // *Warszawskie zeszyty ukraińoznawcze*. - Warszawa, 1996. - № 3. 4. Ковалевський О. *На вулкані: Публіцистичні статті*. - Київ; Тарнів, 1922. 5. *Історія Української РСР: У 8-ми т., 10-ти кн.* - Т. 6. - К., 1977. 6. Сім'янець В. *Роки козакування (1917–1923): Спогади*. - Філадельфія, 1976. 7. *Bruski J.J. Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924)*. - Kraków, 2000. 8. *Grunberg K., Sprengel B. Trudne sąsiedztwo (Stosunki polsko-ukraińskie w X – XX wieku)*. - Warszawa, 2005. 9. Гудь Б., Голубко В. *Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр.* - Львів, 1997. 10. Срібняк І. *Симон Петлюра – на чолі держави та війська* // *Симон Петлюра та Українська національна революція*. - К., 1995. 11. *Архієрейський Д., Ченцов В. Антирадянська націоналістична опозиція в УСРР в 20-ті рр.: погляд на проблему скрізь архівні джерела* // *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. - К., 2000. - № 2–4. 12. *Голубко В. Питання військової доктрини УНР у практичній діяльності та теоретичній спадщині С. Петлюри* // *Ефективність державного управління: Зб. наук. праць*. - Львів, 2002. – Вип.1–2. 13. *Центральний державний історичний архів у Львові. Ф.ВNW (Партизансько-Повстанський штаб), м/ф 68863*. 14. *Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.* - К., 1997. 15. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОВУ). Ф.1078 (Головна управа Генерального Штабу Армії УНР), оп.2*. 16. *ЦДАВОВУ. Ф.3361 (Всеукраїнська комісія у боротьбі з контрреволюцією і злочинством за посадою), оп.1*. 17. *Сальський В. Головні підстави творення Армії УНР в минулому і майбутньому* // *Табір*. - 1927. - Кн. 4.